

مروری بر دستان‌های تنبور مستخرج از موسیقی کبیر فارابی

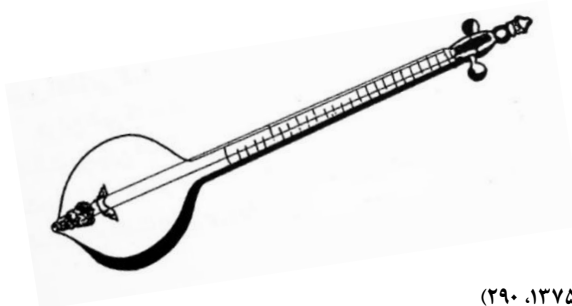
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۸ / تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

سینا صنایعی^۱

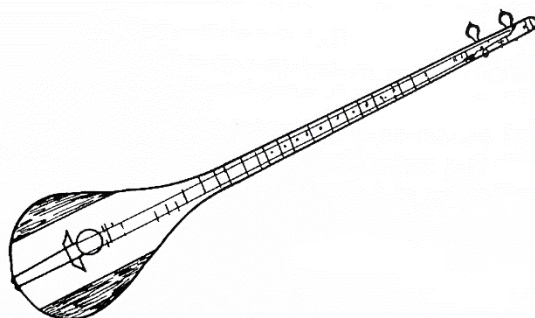
کارشناس ارشدِ موسیقی‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

می‌کنیم (بغداد)، نام تنبور بر دو گونه آلت موسیقی اطلاق می‌شود. یک نوع آن است که به تنبور خراسانی معروف است و در شهرهای خراسان و شهرهای اطراف آن و نیز در دیاری که در شرق یا شمال خراسان واقع است به کار می‌رود. نوع دیگر آن است که اهل عراق تنبور بغدادی می‌خوانند و در عراق و شهرهای اطراف آن و نیز در بلاد غرب و جنوب عراق معمول است. این دو نوع تنبور، هم از حیث شکل و هم از حیث اندازه، با یکدیگر متفاوت‌اند (فارابی ۱۳۷۵، ۲۸۹-۲۹۰).

فارابی در «مقاله دوم از فنّ دوم» کتاب *الموسیقی الکبیر* در پی آنچه در مورد عود پرداخته بود به شرح ساز تنبور می‌پردازد که بر دو قسم است: اینک به دنبال آنچه در باب عود بیان داشتیم، در مورد سازهایی که با آن تجانس دارند سخن می‌گوییم. مجانس‌ترین ساز با عود، سازی است که به تنبور معروف است، زیرا در این ساز نیز نغمه‌ها از بخش‌های مختلف تارهای موجود در آن بر می‌خیزند. همچنین، شهرت این ساز در نزد عامه تقریباً همانند شهرت عود است، و ایشان با تنبور نیز مانند عود، خوی و الفت دارند... در این شهر که ما کتاب خود را در آن تألیف

تصویر ۱. تنبوری بغدادی. (فارابی ۱۳۷۵، ۲۹۰)

تصویر ۲. تنبوری خراسانی. (فارابی ۷۵)

¹ sinasanayei@ut.ac.ir

۱. تنبور بغدادی

دستان‌بندی‌ای که فارابی در ابتدا معرفی می‌کند، به خاطر وجود فواصلی در حدود ۵۰ سنت که نزد حاذقین کاربردی نداشته آن را دستان‌بندی «جاهلیت» می‌نامد، در یک هشتم طول وتر از شیطانک و بُعد ۸/۷ جای می‌گیرد. در بیان حالت موجود بین نغمات نیز بیان می‌کند ابعادی که به صورت مانند و یک جزء «ملایم» و ابعادی که به صورت مانند و دو یا چند جزء هستند «ناملایم» هستند. همچنین بُعد ۴۰/۳۸ که به صورت مانند و یک‌نهم است «متفق» محسوب می‌شود که در جنس قوی

پیوسته سخت به عنوان بُعد اول قرار گرفته و در جنس قوی دوباری سوم، دو بُعد اول را تشکیل می‌دهد. به طور کلی دو بُعد ۸/۷ و ۱۰/۹ تنها ابعادی هستند که می‌توان آن‌ها را در ابتدای یک جنس قرار داد. در ادامه فارابی اثبات می‌کند که فاصله طولی بین نغمات در وترهای تنبور بغدادی بر خلاف تصور عموم نباید مساوی باشند بلکه فاصله بین دو پرده ح-م باید اندکی کمتر از فاصله بین ا-ح باشد. در دو جدول زیر این ابعاد بر اساس سیستم سنت گزارش شده‌اند.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز (ا-ب)	۰
همسایه انگشت اول (ه-ز)	۷۶.۴۳+
انگشت اول (ح-ط)	۷۵.۸۸+
میانی (ک-ل)	۸۴.۱۳۴+
انگشت سوم (م-ن)	۳۹.۱۸۲+
انگشت چهارم (س-ع)	۰۹.۲۳۱+

جدول ۱-۱. اعداد ابعاد دستان‌بندی «جاهلیت» به فاصله مساوی.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز (ا-ب)	۰
همسایه انگشت اول (ه-ز)	۵۲.۵۳+
انگشت اول (ح-ط)	۷۵.۸۸+
میانی (ک-ل)	۳۵.۱۴۲+
انگشت سوم (م-ن)	۵۵.۱۷۷+
انگشت چهارم (س-ع)	۰۹.۲۳۱+

جدول ۱-۲. اعداد ابعاد دستان‌بندی «جاهلیت» به فاصله نامساوی.

در ادامه بحث فارابی مطرح می‌کند در آن زمان بیشتر نوازندگان کشورهای عرب، دستان «جاهلیت» را به کار نبرده و انگشتان خود را پایین‌تر از آن نیز می‌برند به طوری که انگشت اول را روی دستان انتهایی از دستان «جاهلیت» قرار داده و سه بُعد دیگر نیز به آن اضافه می‌کنند. در این حالت دستان آخر برخلاف عود که بُعد ۴/۳ را می‌سازد، بُعد ۵/۴ را ایجاد می‌کند که فارابی آن را «دستان زنانه» و کوک معمول آن را «کوک اول» می‌نامد (فارابی ۱۳۹۲، ۳۴۶). بر این اساس ابعاد این نوع دستان‌بندی در جدول ۱-۳ گزارش شده است. فارابی در تکمیل نغمه‌های تنبور بغدادی دستان‌بندی اجناس مختلف را نیز معرفی می‌کند:

[...] بدین سبب است که می‌بینیم از میان این اجناس، آنچه نغمه‌های این ساز را کامل‌تر سازد جنس سستی است که از اجناس قوی به دست می‌آید و نیز کوچک‌ترین بُعد متوسط به‌کاررفته دو وتر آن چهارگان است (فارابی ۱۳۹۲، ۳۴۶).

اجناسی که معرفی می‌کند به این شرح است: انواع اجناس دوباری سست، جنس نرم ناپیایی سخت، جنس قوی دوباری سوم، جنس نرم ناپیایی میانی، جنس نرم ناپیایی سست، جنس قوی پیوسته میانه نامنتظم، جنس قوی پیوسته میانه منتظم، جنس قوی دو تنایی و جنس قوی پیوسته اول که اعداد مربوط به ابعاد آن‌ها در جداول ۱-۴ تا ۱-۱۲ آمده است.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز (ا-ب)	۰
همسایه انگشت اول (ه-ز)	۷۶.۴۳+
انگشت اول (ح-ط)	۷۵.۸۸+
میانی (ک-ل)	۸۴.۱۳۴+
انگشت سوم (م-ن)	۳۹.۱۸۲+
انگشت چهارم (س-ع) (انگشت اول)	۰۹.۲۳۱+
(میانی) (ف-ص)	۲۵.۲۸۱+
(انگشت سوم) (ق-ر)	۰۱.۳۳۱+
(انگشت چهارم) (ش-ت)	۳۱.۳۸۶+

جدول ۱-۳. اعداد ابعاد دستان‌بندی نزد نوازندگان معاصر فارابی (دستان زنانه).

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
همسایه انگشت اول	۴۲.۱۹۵+
انگشت اول	۰۹.۲۳۱+
میانی	۷۷.۲۶۶+
میانی فارسی	۸۴.۳۴۲+
میانی زلزل	۵۶.۴۲۶+
انگشت سوم	۳۲.۴۶۲+
انگشت چهارم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۴. اعداد ابعاد دستان‌بندی انواع اجناس دوباری سست.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۷۷.۲۶۶+
دستان دوم	۵۴.۳۷۸+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۵. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس نرم ناپیایی سخت.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۳۹.۱۸۲+
دستان دوم	۷۱.۳۶۴+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۶. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس قوی دوباری سوم.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۶۴.۳۱۵+
دستان دوم	۳۶.۴۰۴+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۷. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس نرم ناپیایی میانی.

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۳۱.۳۸۶+
دستان دوم	۱۸.۴۴۱+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۸. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس نرم ناپیایی سست

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۳۹.۱۸۲+
دستان دوم	۳۱.۳۸۶+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۹۱.۲۰۳+
دستان دوم	۳۱.۳۸۶+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۹. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس قوی پیوسته میانه نامنتظم

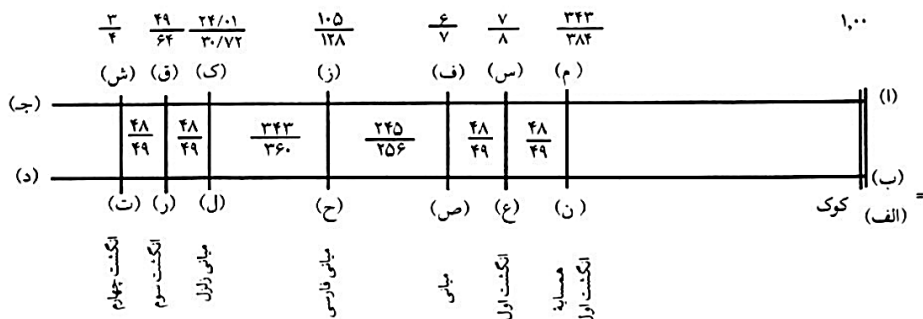
جدول ۱-۱۰. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس قوی پیوسته میانه منتظم

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۹۱.۲۰۳+
دستان دوم	۷۸.۴۰۷+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

دستان	بُعد (cents)
دست‌باز	۰
دستان اول	۰۹.۲۳۱+
دستان دوم	۰۶.۴۳۵+
دستان سوم	۰۰.۴۹۸+

جدول ۱-۱۱. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس قوی دو تنایی

جدول ۱-۱۲. اعداد ابعاد دستان‌بندی جنس قوی پیوسته اول.

تصویر ۳. دستان‌بندی نزد نوازندگان معاصر فارابی. (فارابی ۱۳۹۲، ۲۴۷)

این دستان‌ها متغیر، گاه استعمال فراوان دارند و گاه استعمال اندک. (فارابی ۱۳۷۵، ۳۲۰).

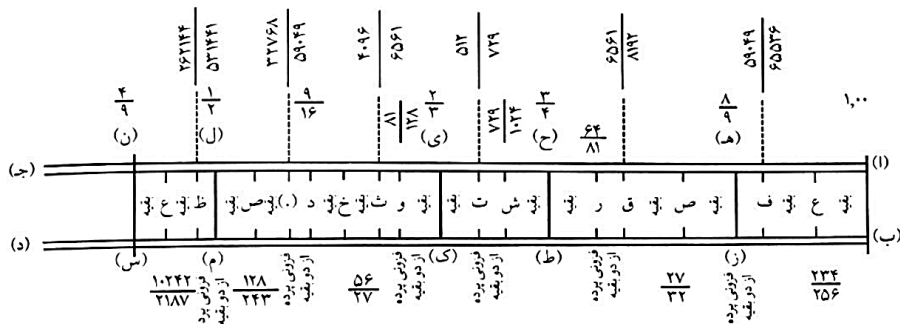
بنابراین تنها یک نوع خاص از این ساز مدنظر فارابی نیست. در این نوع تنبور، برخی دستان‌ها ثابت و برخی دیگر جایگاه متغیری دارند (همان). دستان‌هایی که فارابی معرفی می‌کند در مجموع ۲۰ عدد هستند که دو عدد از آن‌ها به کار نرفته و تنها در پیدا کردن جای صحیح دیگر دستان‌ها کاربرد دارند. این دستان‌ها به همراه گام بالقوه حاصل از آن در جدول زیر آمده‌اند.

۲. تنبور خراسانی

تنبور دومی که معرفی می‌شود تنبور خراسانی است که به‌زعم فارابی ساختمان آن نزد اهالی کشورهای مختلف متفاوت است: ساختمان این ساز نزد بلاد گوناگون اندکی فرق دارد... دستان‌های تنبور متعدد است و همه در فاصله میان الف تا وسط ساز، یعنی پایین‌تر از جزء آخر باریک ساز، قرار دارند. برخی از این دستان‌ها، نزد همه‌کس، و در همه‌جا، محل معینی دارند و محل برخی دیگر متغیر و نزد هر قومی متفاوت است. جز اینکه

دستان	بُعد (cents)	نغمه	اختلاف تقریبی با اعتدال مساوی
دست باز (ا-ب)	۰	C	۰
دستان اول (ع)	۰۶.۹۰+	Db	۱۰-
دستان دوم (ف)	۳۶.۱۸۰+	Ebb	۲۰-
دستان سوم (ه-ز)	۹۱.۲۰۳+	D	۴+
دستان چهارم (ص)	۰۱.۲۹۴+	Eb	۵-
دستان پنجم (ق)	۲۳.۳۸۴+	Fb	۱۵-
دستان ششم (ر)	۷۸.۴۰۷+	E	۸+
دستان هفتم (ح-ط)	۰۰.۴۹۸+	F	۲-
دستان هشتم (ش)	۱۹.۵۸۸+	Gb	۱۲-
دستان نهم (ت)	۶۹.۶۱۱+	F#	۱۲+
دستان دهم (ی-ک)	۹۵.۷۰۱+	G	۲+
دستان یازدهم (و)	۱۳.۷۹۲+	Ab	۸-
دستان دوازدهم (ث)	۶۳.۸۱۵+	G#	۱۶+
دستان سیزدهم (ج)	۸۶.۹۰۵+	A	۶+
دستان چهاردهم (د)	۰۱.۹۹۶+	Bb	۴-
دستان پانزدهم (۰)	۵۹.۱۰۱۹+	A#	۲۰+
دستان شانزدهم (ض)	۷۴.۱۱۰۹+	B	۱۰+
دستان هفدهم (ل-م)	۰۰.۱۲۰۰+	C	۰
دستان هجدهم (ظ)	۳۹.۱۲۲۳+	B#	۲۴+
دستان نوزدهم (غ)	۶۵.۱۳۱۳+	C#	۱۴+
دستان بیستم (ن-س)	۹۱.۱۴۰۳+	D	۱۰-

جدول ۱-۲. اعداد ابعاد
دستان بندی تنبور خراسانی

تصویر ۴. دستان بندی تنبور خراسانی. (فارابی ۱۳۹۲، ۳۵۶)

فارابی، ابونصر. ۱۳۷۵. کتاب الموسیقی الکبیر. ترجمه دکتر آذرتاش آذرنوش. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فارابی، ابونصر. ۱۳۹۲. الموسیقی الکبیر. ترجمه و شرح به فارسی دکتر مهدی برکشلی. تهران: سروش.